

UOT 631.9**BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ TORPAQ-İQLİM
ŞƏRAİTİNİN EKOLOJİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ****H.F.ŞƏKİLİYEVƏ**
Bakı Dövlət Universiteti
heyatik@rambler.ru

Məqalədə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna daxil olan Şamaxı-İsmayilli zonasının torpaq-iqlim şəraiti, onların yayılma qanunauyğunluqları və ekoloji şəraitin əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: iqlim senarisi, meteoroloji-iqlim, radiasiya rejimi, humus, zəif karbonatlı

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin fiziki-coğrafi rayonlaşdırılmasına əsasən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu Böyük Qafqaz vilayətinin Şamaxı və Qobustan-Abşeron rayonları ərazisində yerləşir. Böyük Qafqazın cənub yamacı zonası Girdimançay dərəsindən şərqə xeyli genişlənərək Şamaxı-Qobustan sahəsini əmələ gətirir. Böyük Qafqaz meqasinklinoriumunun cənub-şərq batımı sahəsinin ən böyük struktur elementlərindən olan Şamaxı-Qobustan sinklinoriumunun cənub sərhədi Ağıçay-Ələt dərinlik qırılması üzrə keçir. Şamaxı-Qobustan sinklinoriumu cənub-şərq istiqamətində genişlənir və bu istiqamətdə onu təşkil edən çöküntü kompleksinin yaşı və tərkibi dəyişir [8].

Rayon iqliminin böyük müxtəlifliyi iqlim əmələgətirən amillərin xarakteri ilə bağlıdır. Bu amillər iki böyük qrupa ayrılır:

Birinci yerli, ikinci isə atmosferin planetar və superregional sirkulyasiyası ilə bağlı olan amillərin yaratdığı qrupdur.

Məlumdur ki, hər bir coğrafi rayonun iqlimi bir sıra amillərin təsiri altında yaranır. Ərazinin coğrafi mövqeyi mövcud amillər arasında mühüm yer tutur. İstər yer səthində və istərsə də atmosferdə radiasiyanın müxtəlif dərəcədə akkumulyasiyası, onun sərf edilməsi, istilik balansının göstəriciləri, ümumiyyətlə, iqlimin xarakteri coğrafi mövqedən asılıdır. Coğrafi mövqe eyni zamanda ərazinin atmosferin planetar və regional sirkulyasiyası sistemində yerini müəyyən edir [12].

Rayon ərazisində günəşli günlərin sayı çoxdur. Rayonun düzənlik sahələrdə, o cümlədən Qobustanın çox hissəsində, Şamaxı və Ağsu rayonlarının

cənub hissələrində günəşli saatların miqdarı daha çox olur. Bu ərazilərdə, onu əhatə edən dağ ətəyində və yüksək dağlıqda günəşin parıltılı saatların miqdarı 2200-2500, daha çox buludlu və dumanlı günləri olan orta dağlıq qurşaqla isə 1900-2200 saata qədərdir [7].

Rayon çox yaxşı astronomik iqlimə malikdir. Astroiqlim səmadakı obyektlərin şüalandırdığı dalğa cəbhəsinin atmosferdən keçərkən təhrif olunmasına səbəb olan faktorlar toplusudur. Azərbaycanda astronomiya rəsədxanası tikmək məqsədilə Sankt Peterburq Astronomiya İnstitutunun təşəbbüsü ilə yerin seçilməsinə görə təşkil olunmuş ekspedisiyalar əvvəl indiki Xankəndi, Şuşa, Keçəldağ və Laçının astronomik və iqlim şəraitləri ilə tanış olmuş, Şamaxı və Xızı rayonlarını öyrənmişdir. Ekspedisiyaların əldə etdikləri nəticələr müqayisə olunmuş və bütün parametrlərinə görə Pirqulu dağı digər məntəqələri qabaqlamışdır. 1963-cü ildə Şamaxı şəhərindən şimal-qərb istiqamətində 22 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1535m hündürlükdə, Pirqulu dağının cənub-şərq yamacında, indiki Y. Məmmədaliyev qəsəbəsinin ərazisində N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının tikintisinə başlanmışdır. Rayonda temperaturun ərazi fərqlərinin yaranmasında ən başlıca amil onun ərazisinin orografik və hipsometrik şəraiti, başqa sözlə desək relyefdir. Bu amilin təsiri altında həm dağlıq və düzənlik ərazilər temperatur şəraitinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Bu fərqlər özünü temperaturun bütün əsas göstəricilərində büruzə verir. Belə ki, havanın orta illik temperaturu bütün ərazi üçün müsbətdir. Onun ən yüksək göstəricisi 14,5°C olmaqla rayonun düzənlik hissələrində, xüsusilə Qobustanda (şimal-qərb və şimal hissələrinin alçaq və orta dağlıq hissələri istisna olmaqla), Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənubunun çox hissəsində müşahidə olunur. Bu zonanın nisbi yüksəkliyi 200-300 m təşkil edir [6].

Rayonda illik cəm radiasiya kəmiyyəti də yüksəkdir. Düzənlik ərazilərdə illik cəm radiasiya 130-135 kkal/sm², onu əhatə edən yüksək maili düzənliklərdə 125-130 kkal/sm², alçaqdağlıqda 120-124 kkal/sm² təşkil edir. Bu zondan yüksək dağlığa doğru cəm radiasiya yenidən artaraq rayonun ən uca zirvələr zonasında 140-145 kkal/sm²-ə bərabərdir. Rayonda ilin isti yarısında cəm radiasiyanın miqdarı düzən hissələrdə 90 kkal/sm², 500-600 m-dən 2500 m hündürlüyə qədər 86-87 kkal/sm², 3000 m-dən yüksəklikdə isə 90-104 kkal/sm²-ə bərabərdir [12].

İqlimin formalaşmasında və onun ekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində atmosferin tərkibinin, strukturunun, onda gedən proseslərin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat rayonunun ərazisinə düşən günəş radiasiyasının miqdarı relyefin müxtəlifliyindən asılı olaraq dəyişir. Onun ümumi miqdarı il ərzində 120-135 kkal/sm² arasında dəyişir. Böyük Qafqaz dağlarının ən uca zirvələr qurşağında illik cəm radiasiyası miqdarı 140-145 kkal/sm²-ə bərabərdir. Torpaqda gedən bütün proseslərin (o cümlədən eroziya proseslərinin əmələ gəlməsində, məhsuldarlığın həcmi və keyfiyyəti), o cümlədən torpaqda gedən bir çox ekoloji proseslərin gedişi iqlim göstəricilərindən asılıdır. İqlim bütün bu hadisələrin

nizamlayıcısı sayılır. İqlimi onun elementləri üzrə analiz etdikdə görmək mümkündür ki, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif hissəsində, xüsusilə Baş Qafqaz dağları ərazisində bir-birindən kəskin fərqlənən müxtəlif iqlim zonaları və qurşaqları mövcuddur. Ərazi çox yerdə dağlıq olduğuna görə subtropik iqlim özündən sonra gələn qurşaclara üfüqi istiqamətdə az, şaquli istiqamətdə isə çox təsir göstərir. Məsələn, soyuq müdaxilələrindən qorunan cənub yamacdakı mülayim iqlim qurşağı Şimali Qafqazdakı mülayim qurşaqla eyni deyil. Azərbaycan ərazisindəki mülayim iqlim qurşağı özündə subtropikliyin bəzi xüsusiyyətlərini saxlayır və üfüqi istiqamətli mülayim qurşağa nisbətən daha məhsuldardır. Dağlıq Şirvan regionunda eroziya hadisələrinin yaranma səbəblərinin analizi bu hadisələrin əsas səbəblərindən biri iqlim göstəriciləridir. Böyük Qafqazın iqlimi şaquli istiqamətdə bir-birindən kəskin fərqlənir. Tədqiq olunan ərazinin iqlimi hər şeydən əvvəl dəniz səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Dağların yüksəkliyinə qalxdıqca havanın orta temperaturu aşağı düşür və bununla yanaşı həm də müəyyən yüksəkliyə qədər atmosfer çöküntülərinin miqdarı maksimuma qədər yüksəlir. Əsas amil yağıntının cəm miqdarı və onun il ərzində əraziyə görə paylanması hesab olunur. Dağlarda yüksəklikdən asılı olaraq temperaturun aşağı düşməsi və nəmliyin dəyişməsi səbəbindən iqlim, bitki və torpaqların şaquli qurşaqlığı yaranır. Bu səbəbdən ərazinin hündürlüyü mezofil-kserofil meşə qurşaqlarının əsas formalaşdırdığı abiotik amil kimi çıxış edir. Burada əsas amil yağıntının cəm miqdarı və onların il ərzində paylanması götürülür. Düşən atmosfer çöküntülərinin xüsusiyyətini yerüstü axınların miqdarı, intensivliyi və bunun sayəsində torpaq-qruntun yuyulması müəyyən edir. Eyni zamanda dağıntı bitki örtüyü olmayan yerlərdə daha intensiv gedir ki, rayonlarda torpaq qatının yuyulub-dağılması qüvvətlənir və torpaq qatının sürətlə dağılmasına səbəb olur [7, 11].

Yağıntıların eroziya təhlükəsi minimum iki göstəricidən: yağıntının çoxluğu (intensivliyi) və düşmə müddəti ilə qiymətləndirilməlidir. Bərabər olmayan yağıntının miqdarı da əhəmiyyətlidir. Qısamüddətli leysan yağışlar daha çox torpaq qatının yuyulub dağılmasına səbəb olur. Tədqiqat ərazisində aşağıdakı iqlim tipləri ayrılır:

- 1.Yayı quraq keçən yarımsəhra və quru çöllərin mülayim-isti iqlimi.
- 2.Qışı quru keçən mülayim-isti iqlim.
- 3.Yayı quraq keçən mülayim-isti iqlim.

Ərazinin alçaq dağlıq hissəsində havanın orta aylıq temperaturu $10,5^{\circ}\text{C}$ -dən $14,5^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişir. Soyuq ay olan yanvarın temperaturu – $0,6 - 1^{\circ}\text{C}$ olmaqla fevral ayına qədər davam edir və $0,3 - 1^{\circ}\text{C}$ arasında tərəddüd etməklə iyul ayına qədər artır. İlin ən isti ayı iyul və avqust aylarında orta aylıq temperaturu $22,4 - 23,2^{\circ}\text{C}$ -yə qalxır. Dəniz səviyyəsindən 2m hündürlükdə iyul ayı ən isti hesab olunur və temperatur $27,3^{\circ}\text{C}$ -yə çatır. Ən soyuq ay isə yanvar hesab olunur ki, temperatur $1,4^{\circ}\text{C}$ olur (cədvəl 1) [3, 7].

Tədqiq olunan ərazidə havanın mütləq minimum temperaturu bütün il boyu – $18- 24^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişərək ilin soyuq ayı noyabrdan marta qədər – 10

– 24⁰ C arasında dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, may, iyun, iyul, avqust və sentyabr aylarında havanın minimum temperaturu 1⁰-dən 12⁰ C- yə qədər dəyişir (cədvəl 2).

Cədvəl 1

Dağlıq Şirvan və ona yaxın ərazilərdə havanın orta aylıq və illik miqdarı

Nö	Meteoroloji stansiya və d.səv-dən hün-yü (m-lə)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	il
1	Mərəzə (776)m	-1,0	-0,2	2,7	3,6	14,9	19,3	22,7	22,4	17,2	11,5	5,7	1,4	10,5
2	Mədrəsə (743) m	-0,6	0,3	3,3	9,0	15,5	19,8	23,1	23,1	17,8	12,1	6,3	2,0	11,0
3	Kürdəmir (2)m	1,4	3,5	6,9	12,6	19,5	24,4	27,3	26,9	22,1	15,9	9,2	3,8	14,5

Cədvəl 2

Havanın mütləq minimum miqdarı (il ərzində)

Nö	Meteoroloji stansiyalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	il
1	Mərəzə	-18	-16	-13	-7	2	3	7	7	2	-7	-10	-15	-18
2	Saqiyan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Şamaxı	-19	-15	-12	-6	1	3	8	9	3	-5	-10	-15	19
4	Mədrəsə	-20	-16	-12	-6	1	3	8	9	3	-6	-10	-16	20
5	Kürdəmir	-24	-20	-10	-2	3	6	14	12	5	-4	-13	-21	24

Aparılan tədqiqat nəticəsində ərazidə havanın maksimum temperaturu 17⁰ C ilə 43⁰ C arasında dəyişməsi müəyyən olunmuşdur. Düzən ərazilərdə isə yüksək temperatur iyun, iyul və avqust aylarında 38⁰-43⁰ C arasında dəyişməsi müşahidə olunmuşdur. Qalan aylarda ərazidə maksimum temperatur 17-30⁰ C arasında dəyişir (cədvəl 3).

Tədqiqat rayonunda Mərəzə, Şamaxı, Mədrəsə və digər məntəqlərdə havanın maksimum temperaturu aylar üzrə öyrənilmişdir.

Cədvəl 3

Havanın mütləq maksimum miqdarı (il ərzində)

Nö	Meteoroloji stansiyalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	il
1	Mərəzə	17	20	25	30	32	35	38	38	34	30	23	20	38
2	Şamaxı	17	21	26	30	30	35	38	38	34	30	24	24	38
3	Mədrəsə	17	20	25	31	31	25	38	38	34	29	23	20	38
4	Kürdəmir	20	26	33	34	38	41	43	43	42	35	27	25	43

Tədqiqat ərazisində havanın nisbi rütubəti il ərzində orta hesabla 71-72% arasında dəyişir. Bütün il ərzində aylardan asılı olmayaraq rütubət müxtəlif olur. Belə ki, havanın maksimum rütubətliyi yanvar, fevral, noyabr və

dekabr aylarına təsadüf edir və 81-88%, minimum rütubətlik isə iyul və avqust aylarında olur və 49-55% arasında olur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, may ayından oktyabrın əvvəllərinə qədər havanın rütubəti azalır (cədvəl 4). Dağətəyi və düzən hissələrdə havanın temperaturu 10⁰ - dən aşağı düşür. [1]

Cədvəl 4

Nisbi rütubətlik (% - lə)

Nö	Meteoroloji stansiyalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	il
1	Mərzə	85	84	84	73	68	57	50	50	66	82	86	85	72
2	Şamaxı	81	81	82	74	68	56	50	49	65	79	83	80	71
3	Kürdəmir	87	83	81	74	65	55	52	54	65	76	84	88	72

Mümkün buxarlanma iqlim elementlərinin ən mühüm göstəricilərindən biri olmaqla onun illik yağıntılarının miqdarına münasibəti hər hansı ərazinin rütubətlənmə dərəcəsini müəyyən edir. Rayonun düzən hissələrində mümkün buxarlanmanın orta illik kəmiyyəti 1000-1200 mm-ə, Şamaxı yaylasında rayonun şimal şərqində İsmayilli və Ağsu rayonlarının alçaq dağlıq zonalarında 800-1000 mm, orta dağlıqda 600-800 mm, yüksək dağlıqda isə 250-300 mm-ə qədər azalır. Bununla əlaqədar olaraq rayon ərazisi müxtəlif rütubətlənmə şəraitinə malikdir (cədvəl 5) [3, 7].

Cədvəl 5

Rütubətlənmə şəraiti

Rütubətlənmə zonası	Rütubətlənmə şəraiti, %		Yayda, %	Hündürlük səviyyəsi
	Aşağı hədd	Yuxarı hədd		
Çox quraq	16	30	15	100-200
Quraq	31	50	25	200-300
Müətim quraq	51	70	40	300-500
Zəif quraq	71	99	50	500-1000
Rütubətli	100	150	70	1000-2100
İzafi rütubətli	100	150	100	2100-3000

Tədqiqat rayonunda Mərzə, Şamaxı, Mədrəsə və digər məntəqlərdə havanın aylıq və illik nisbi rütubətliyi öyrənilmişdir.

Ərazidə şaxtasız dövrün müddəti 217-233 gün arasında dəyişir. Ən qısa müddət isə 204-248 gün, ən uzun isə 266-281 gün təşkil edir (cədvəl 6).

Kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün ilin şaxtasız dövrünün müddəti və tarixi böyük rol oynayır.

Böyük Qafqazın cənub yamacının (Şamaxı-İsmayilli zonası) təbii iqlim şəraiti ərazinin torpaqəmələgəlmə prosesində, bioloji və eroziya hadisələrinin inkişafında, atmosfer yağıntıları və onların il ərzində paylanması böyük rol oynayır. Termik qurşaq daxilində təbii göstəricilərin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələri əsaslı surətdə rütubətlənmə amili ilə bağlıdır. Məsələn, meşənin

yuxarı sərhədi Böyük Qafqazın cənub yamaclarında onun şərq hissəsindəkinə nisbətən 200 metr aşağıdadır. Bu fərqi yeganə səbəbi kifayət qədər rütubətlənmə şəraitində dağlarda vegetasiya dövrünün enerji ilə təminatıdır. Başqa sözlə desək, Böyük Qafqazın yüksək dağlığının qərb hissəsində ağac bitkiləri eyni hündürlükdə onun şərq hissəsinə nisbətən isti ilə az təmin olunmuşdur.

Cədvəl 6

İlk və sonuncu donuşluğun tarixi və şaxtasız dövrün müddəti

№	Meteoroloji stansiyalar	Donuşluğun tarixləri						Orta	Donuşluqsuz dövr günlərlə	
		sonuncu			ilkin				ən az	ən çox
		orta	ən ilk	ən sonuncu	orta	ən tez	ən sonuncu			
1	Mərəzə	8.04	-	-	12.11	-	-	217	-	-
2	Şamaxı	1.04	14.03 1951	24.04 1948	18.11	23.10 1913	19.12 1939	230	204 1948	266 1917
3	Mədrəsə	5.04	-	-	15.11	-	-	233	-	-
4	Kürdəmir	18.03	17.02 1958	4.04 1946	22.11	20.11	20.10 1949	-	248 1949	281 1951

Ərazidə yağıntının orta illik miqdarı 522-527 mm arasında tərəddüd edir. Ən yüksək yağıntı erkən yazda düşür, yəni mart, aprel və mayın əvvəllərində müşahidə olunur və 32-63 mm olur. Bu vaxt tez-tez leysan yağışlar yağır ki, bu da yamaclarda torpağın intensiv yuyulub-dağılmasına şərait yaradır. Ərazidə ən az yağıntı yay dövrünə təsadüf edir ki, bu vaxt yağıntı 13-23 mm arasında olur. Xeyli quraqlıqdan sonra düşən yağıntı, hətta zəif də olsa torpağı yuyub dağıtmağı sürətləndirir.

Tədqiqat rayonu dəniz səviyyəsindən 600-2250 m yüksəkliklər arasında İsmayılı inzibati rayonu ərazisində yerləşir. Burada radiasiya balansı $48,0 \text{ kkal/sm}^2$, orta illik temperatur $10,8^{\circ} \text{C}$, ən aşağı mütləq minimum temperatur mənfi 22°C , mütləq maksimum temperatur 38°C -ə çatır, nisbi rütubət 74%, yağıntıların orta illik miqdarı 809 mm-ə bərabərdir. Mümkün buxarlanma 762 mm olub, düşən yağıntılardan 37 mm azdır. Qarla örtülü günlər 43 günə bərabərdir. Ərazidə qarın uzun müddət qalması çaylarda su balansının tənzimlənməsində mühüm yer tutur.

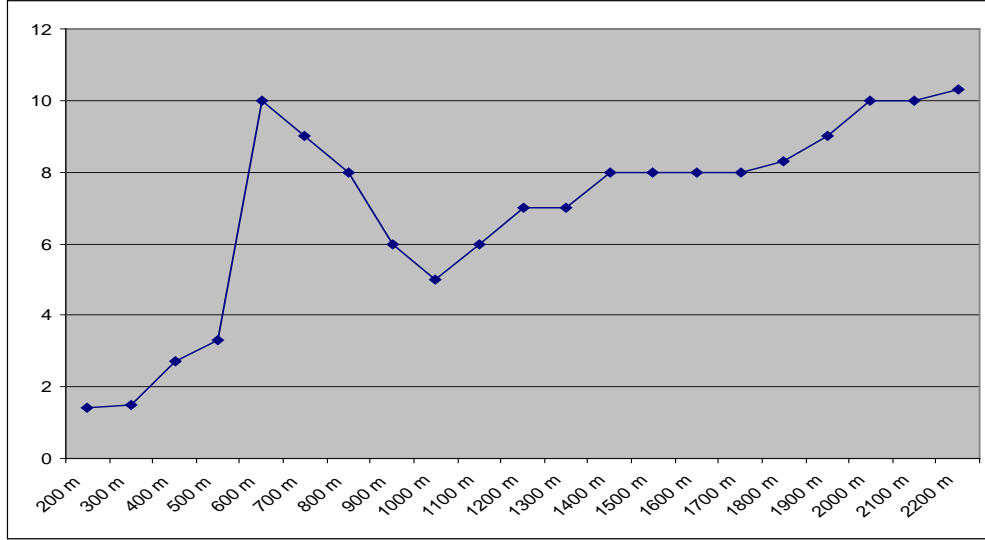
Burada günəş radiasiyası $125-133 \text{ kkal/sm}^2$ arasında dəyişir – yüksəklik artdıqca havanın orta illik hərərəti də aşağı düşür. Belə ki, Şamaxıda (750 m) yüksəklikdə orta illik temperatur 11°C olduğu halda Pirqulu dağında 1400 m yüksəklikdə temperatur azalaraq 8°C olur. Ərazidə Pirqulu məntəqəsində orta illik mütləq minimum temperatur mənfi 24°C -yə enir. Orta çoxillik minimum isə mənfi 19°C , maksimum temperatur isə iyul-avqust aylarında 38°C -yə qalır. Yağıntıların miqdarı mütləq yüksəklikdən asılı olaraq 600-900 mm arasında tərəddüd edir. Burda qarlı günlərin sayı 40-50 gün, qarın qalınlığı isə 20-30 sm, bəzən də daha çox olur. Dəniz səviyyəsindən 1600-2010 m yüksəklikdə

qarlı günlərin sayı 100-120 gün olur, qar örtüyünün qalınlığı isə 60-100 sm-ə çatır. Çaylarda su balansının artmasında, qar örtüyünün tədricən əriməsində çəmənləndirmə landşaftı ilə yanaşı meşə landşaftı mühüm rol oynayır və çayların bol sulu olmasına şərait yaradır.

Rayon təsərrüfatının əsas sahəsinin kənd təsərrüfatı olduğunu nəzərə alsaq, onun torpaqlarının öyrənilərək təsərrüfat cəhətdən qiymətləndirilməsi mühüm vəzifələrdəndir. Torpaq örtüyü təbii landşaftın mühüm komponentlərindən olmaqla, iqlim, relyef və bitki örtüyünün qarşılıqlı təsiri altında əmələ gəlir və inkişaf edir. Rayon ərazisində iqlim və relyefin və onlarla əlaqədar bitki örtüyünün ərazi fərqləri burada müxtəlif torpaq tiplərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu torpaq tiplərinə boz, şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə və dağ qaratorpaqları aiddir [4, 10,13].

Boz torpaqlar rayonda Qobustanın şərq və cənub, Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənub hissələrində geniş ərazilər tutur. Tipik yarımşəhra boz torpaqlarının rayonda əmələ gəlməsi üçün əlverişli ekoloji şərait bu zonalardadır. Tərkibində karbonatların miqdarı çoxdur, humusla kasıb olub, humusun miqdarı 1,4-1,5% dən çox deyil. Bu torpaqlarda yerləşən qış otlaqlarının heyvandarlıqda mühüm rolu vardır. Şabalıdı torpaqlar rayon ərazisində çox geniş yayılmışdır. 3 yarım tipə bölünür: adi şabalıdı, açıq şabalıdı və tünd şabalıdı. Humusun miqdarı 2%-dir. Tünd şabalıdı torpaqlar rayonun düzənlik və dağətəyi ərazilərində yayılmış torpaqlar arasında ən məhsuldar və kənd təsərrüfatı istehsalında ən geniş istifadə edilən torpaqlardır. Humusun miqdarı torpağın üst horizontunda 2,7-3,3 faizdir. Zəif karbonatlı torpaqlar hesab edilir. Bu zonalar rayonun əsas dəmyə əkinçiliyi əraziləridir. Taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik güclü inkişaf etmişdir. Qəhvəyi torpaqlar rayonda dağətəyi və alçaqdağlığın quru meşələri, meşə kolluqları yayıldığı zonanın xarakterik torpaqlarıdır. Bu torpaqlar rayonda meşə qurşağının aşağı hissəsini də tutur və nisbətən quraq şəraitdə əmələ gəlir. Yüksək karbonatlıdır. Bu torpaqlarda humusun miqdarı 10%-ə qədər, bəzən daha çox olur. Bu torpaqlarda üzümçülük və dənli bitkilər istehsalı, həmçinin bağçılıq geniş yayılmışdır. Qonur dağ meşə torpaqları dağ meşə zonasının xarakterik torpaqlarından olub əsasən rayonun dağlıq ərazilərinin enliyarpaqlı meşələr zonasında yayılmışdır. Dağ-meşə torpaqlarında humusun miqdarı 5-10 -ə qədər olur. Bu torpaqların dəmyə şəraitində taxılçılıqda, baramaçılıqda, tütünçülkdə, meyvəçilikdə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu torpaqlardan yay otlaqları və biçənəklər kimi də geniş istifadə edilir [7, 20] .

Rayonda dağ-qaratorpaqları qara rəngli dənəvər strukturu, ağır gilli, yumşaq bərabər humuslu olması ilə seçilir, humusun miqdarı 10 -ə çatır. Qara torpaqların yayıldığı ərazilər əkinçilik üçün olduqca əlverişli şəraitə malikdir. Bu sahələrdə əsasən taxıl, günəbaxan, kartof və s. əkilər ki, bunların da məhsuldarlığı çox yüksək olur [2, 9].

Şək. 2.1. Humusun hündürlükdən asılı olaraq dəyişmə dinamikası

Dağ-çəmən torpaqları da yayılmışdır ki, onlar əsasən dağ-meşə zonasının yuxarı sərhədi daxilində 1800-2200 m yüksəklikdə meşənin seyrəldiyi yerlərdə əmələ gəlir. Çəmən torpaqları subalp və alp çəmənlikləri qurşağına uyğun gəlir. Humusun miqdarı 8,3-10,3 -ə qədərdir. Bu sahələrdə əkinçilik kiçik talalar şəklində əsasən taxılçılıqla olunmuşdur. Bura əlverişli yay otlaqları və qiymətli biçənəklərdir.

Bu çəmənliklərdən yuxarıda Nival zonada (2500 m-dən yuxarı) torpaq əmələ prosesinin mühüm amilləri ilk növbədə bitki örtüyü olmadığından bu proses inkişaf etmir. Buna görə də bu yüksəklikdən başlayaraq yamaclar bitki örtüyündən məhrumdur [10,13] .

Aparığımız tədqiqatlar nəticəsində Böyük Qafqazın cənub yamacında (Şamaxı-İsmayilli zonası) iqlimin böyük müxtəlifliyi iqlim əmələgətirən amillərin xarakteri ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda havanın mütləq minimum temperaturunun bütün il boyu – 18- 24⁰ C arasında dəyişməsi, ilin soyuq dövrlərində isə 10 – 24⁰ C dəyişdiyi müəyyən olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, may, iyun, iyul, avqust və sentyabr aylarında havanın minimum temperaturu 1⁰-dən 12⁰ C- yə qədər dəyişir. Tədqiqat rayonu ərazisində iqlim şəraitinin və onlarla əlaqədar bitki örtüyünün ərazi fərqləri burada müxtəlif torpaq tiplərinin boz, şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə və dağ qaratorpaqların yaranmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Hidrometeorologiya Departamentinin Müşahidə materialları. Bakı, 2000-2006.
2. Azərbaycanın regionları: məcmuə. AR DSK. Bakı: Səda, 2010, 654 s.
3. Əyyubov Ə.C, Hacıyev Q.Ə Azərbaycan SSR-nin iqlim ehtiyatları. Bakı,1984, 89 s.
4. Cəruilayev A.Ş. Dağlıq Şirvan zonasında torpaq eroziya probleminin həlli yolları. Bakı

- Dövlət Universitetinin xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, 2007, № 4, s.179-181
5. Həsənov T.A. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun təbii resurs potensialının qiymətləndirilməsi və potensial inkişafı. Bakı, 2007, 68 s.
 6. Daşdiyev R.H. Azərbaycanın dağlıq landşaflarının dayanıqlıq dərəcəsi. Coğr. cəmiy. əsərləri, X cild. Bakı, 2006, s. 71-75.
 7. Mədətzadə Ə.A. Şərqi Qafqazın təbii-sinoptik iqlim fəsilləri. Bakı, 1973, 132 s.
 8. Məmmədov Q.Ş. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2007, 664 s.
 9. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Dağ Şirvan kadastr rayonu. Bakı, 1998, s.189-190.
 10. Сергеевич К.М. Проблемы управления экологической ситуацией на горных территориях: Магистерская Диссертация, Международный Университет Кыргызстана, Бишкек: 2003, 75 с.
 11. Будуко М.И. Изменение климата L/Qirometizdat 1974, 472 s.
 12. <http://www.ecostyle.az/sehife.asp?id=593>
 13. http://anl.az/89.147.202.130:8000/cgi-bin/gw_2010_1_3/chameleon

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПОЧВЕННО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ЮЖНОГО СКЛОНА БОЛЬШОГО КАВКАЗА

Х.Ф.ШЕКИЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье были изучены почвенно-климатические условия, закономерности их распространения и основные особенности экологических условий Шемаха-Исмаиллинской зоны входящей в Горно-Ширванский экономический район.

Ключевые слова: климатический сценарий, метео-климатический, радиационный режим, гумус, слабо карбонатный

ENVIRONMENTAL ASSESSMENT OF SOIL AND CLIMATIC CONDITIONS IN THE SOUTHERN SLOPE OF THE MAJOR CAUCASUS

H.F.SHAKILIYEVA

SUMMARY

The article examines the soil and climatic conditions, patterns of their distribution and main features of environmental conditions of Shamakhi-Ismayilli zone of the Montane-Shirvan economic region.

Key words: climatic scenario, meteo-climatic, radiation regime, humus, slightly calcareous

Redaksiyaya daxil oldu: 12.03.2015-ci il

Çapa imzalandı: 23.06.2015-ci il